

УДК 159.99

Б 82

Зоряна БОРИСЕНКО

ВИХОВНИЙ ВПЛИВ У СИСТЕМІ БАТЬКІВСЬКО-ПІДЛІТКОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті представлено огляд та узагальнення наукових підходів до розуміння поняття “вплив”. Розкрито зміст таких психологічних феноменів, як “вплив”, “взаємодія”, “виховний вплив”. Проаналізовано сутнісні характеристики міжособистісної взаємодії у контексті виховних впливів батьків на підлітків.

Ключові слова: батьківсько-підліткова взаємодія, взаємодія, виховний вплив, діяльність, спілкування.

Постановка проблеми. Сьогодні у зв’язку з економічними та культурними перетвореннями в нашій країні актуальним є глибоке і всебічне пізнання й адекватне використання методів психологічних впливів (виховних, управлінських, пропагандистських, психокорекційних), що здійснюються у масових, групових, міжособистісних формах, за допомогою вербальних і невербальних засобів, а також переконання, примус, навіювання, зараження тощо. Попри свою специфіку і можливості, цілковите й ефективне втілення кожного з цих впливів стає можливим лише у контексті реалізації конкретних завдань і умов діяльності та спілкування.

Особливо важливого значення знання законів і практичних методів організації психологічного впливу набуває у тих сферах діяльності, де провідне місце посідає процес міжособистісної взаємодії. Це насамперед сім’я, якій належить першість серед агентів соціалізації особистості.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. психологія і поведінка підлітків в Україні зазнали помітних змін. Порівняно з попередніми

поколіннями, діти цього віку є більш розкутими й самостійними, швидше починають орієнтуватися в сучасному суспільстві. Водночас стикаючись з доволі сумними реаліями життя, частина підлітків стають цинічними та байдужими до навколишнього світу, погіршуються їхні взаємини з батьками, більш помітними стають егоїстичні спрямування, зростають показники девіантної поведінки, агресія та інші негативні прояви. Батькам важче добирати і застосовувати адекватні стратегії виховного впливу на підлітка на тлі потужних впливів засобів масової інформації, які пропагують культ сили, бездуховність.

Отже, виховний вплив постає як стрижнева проблема у процесі взаємодії батьків з підлітками. Оскільки ефективність батьківського впливу безпосередньо залежить від адекватного вибору виховних засобів, які сприяли б розвитку особистості підлітка, формуванню його високоморальних якостей, розкриттю творчого ядра й потенціалу постійного самовдосконалення, навичок просоціальної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні види цілеспрямованих впливів, їхня суть, зміст і форми були об'єктом наукового зацікавлення вітчизняних і зарубіжних, у тому числі й сучасних дослідників. Аналіз наявних досліджень дає змогу виокремити такі аспекти у вивченні впливу, як його опосередкованість (П. Карабущенко, Д. Кайдаков, Н. Кудярова, Ю. Коргунюк та ін.); канали передачі (Т. Анісімова, М. Коновалова, П. Таранов та ін.); механізми здійснення (Г. Андреева [1], М. Бітянова, О. Бодальов, І. Горелов, А. Добрович, А. Кронік, Е. Кронік, В. Третьяков та ін.); ефект неоднозначності впливу (Б. Ананьєв, Л. Анциферова, В. Асєєв, Ф. Герцберг, М. Котик, С. Рубінштейн, П. Симонов, Д. Узнадзе, О. Шорохова та ін.). Пізнання природи психологічного впливу вітчизняні автори аналізують здебільшого на теоретико-методологічному й прикладному рівнях.

Зарубіжні вчені висвітлювали феномен “впливу” переважно в експериментальному та практичному аспектах. Стратегії, тактики, прийоми впливу розглядаються у працях Р. Чалдіні. Психотехніки впливів, що дають змогу здійснити активну інтервенцію у сфери внутрішньої і зовнішньої поведінки, представлені в теорії нейролінгвістичного програмування (S. Andreas, R. Cullen, R. Cullen,

M. Fletcher, T. Garratt, A. Hardingham, B. Kumaravadivelu, T. Lynch, J. O'Connor, J. Seymour, S. Norman, M. Coulthard та ін.).

Методологічні і теоретичні дослідження впливу як психологічного феномену свідчать про зростаючу активність розробок у цій галузі, їх складність та різноманітність поглядів, трактувань, формулювань різних аспектів, пов'язаних з проблемою впливу. Аналізуючи психологічні дослідження різних видів впливу у спеціальній літературі, маємо підстави говорити про багатогранність цієї проблематики і незаперечну значущість наукових студій в цій сфері, а саме психологічних особливостей виховних впливів батьків на підлітків.

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз виховного впливу у контексті батьківсько-підліткової взаємодії.

В останні десятиліття ХХ ст. категорія психологічного впливу виокремилася у самостійну галузь вивчення. У ракурсі першочерговості оцінює психологічний вплив один з найбільш відомих розробників цієї проблеми Г. Ковальов. “Проблема психологічного впливу з цілої низки причин, – стверджує він, – може розглядатися як стрижнева, така, що значною мірою визначає мету і надзавдання розвитку психологічної науки загалом” [4, 38].

У психолого-акмеологічній літературі є різні погляди на феномен впливу і, відповідно, різні дефініції поняття “вплив”. У монографії Дж. Тернера “Соціальний вплив” процес впливу розглядається через лідерство, діяльність, спілкування, розв’язання конфліктів, через соціальне буття тощо. Дж. Тернер наголошує, що в результаті впливу відбувається зміна поведінки того, на кого спрямовано процес впливу. Учений виокремив два способи зміни поведінки: перший здійснюється через особисте і добровільне прийняття поглядів, норм, цінностей інших людей, а другий – через тиск, через підпорядкування авторитету і більшості [13, 17].

Процес впливу в різних аспектах розглядає Р. Чалдіні, наприклад, у формі і відповідно до правил взаємного обміну [14, 34]. Це правило вважається універсальним у здійсненні впливу, тобто у всіх випадках зазначений процес є двобічним і взаємним.

Один з елементів цього процесу – компліментарність взаємодії, коли одна сторона нав’язує інший свій позитивний стиль спілкування, що супроводжується відповідними емоціями і знаками уваги. Це ставить адресата впливу в залежне

становище, перетворюючи його на боржника, що має повернути “борг” у формі адекватних емоцій і відповідних знаків уваги. Р. Чалдіні стверджує, що навіть “непрошена послуга породжує зобов’язання” [14, 45].

А Г. Ковальов дає таке формулювання: “Під впливом, у найзагальнішому сенсі, ми розуміємо процес, що відбувається на різних рівнях існування матеріальних явищ і їх окремих властивостей (фізичних, хімічних, біологічних і інших), який реалізується в ході взаємодії двох або більше відносно рівнозначно впорядкованих систем і результатом якої є зміна в структурі і стані хоч б однієї з цих систем” [4, 5]. Специфіка психологічного впливу, на думку науковця, впливає з особливостей психіки, якій властиві системність, активність, відображення, створення суб’єктивної картини світу і функції саморегуляції. Віднесеність людини одночасно до природного і соціального середовища надає розвитку психіки системного, багаторівневого, багатобічного характеру. Системна полідетермінованість психічної організації людини зумовлює особливість психологічного впливу. За визначенням Г. Ковальова, “психологічний вплив треба розуміти як системне явище, як багаторівневий і багатоякісний процес, що забезпечує детермінацію і регуляцію різних функціональних систем і станів в єдиній психічній організації людини” [4, 6]. Отже, Г. Ковальов на основі глибокого методологічного аналізу поняття психологічного впливу визначає, що “особистість людини при взаємодії з навколишнім світом реалізує себе як об’єкт і суб’єкт психологічних впливів у спілкуванні, діяльності, поведінкових актах тощо. Вплив у психології це – психологічний вислід взаємодії (спілкування), що виявляється у змінах стану хоча б в одній із систем, що взаємодіють (або у всіх цих системах)” [4, 42].

Компонентом, структурною одиницею спілкування В. Куликов вважає психологічний вплив. На відміну від дії суб’єкта, спрямованої на фізичний об’єкт, психологічний вплив має іншу спрямованість: не на фізичний об’єкт, а на психіку [6]. На думку вченого, психологічний вплив – це замкнута система, структурні компоненти якої об’єднуються в єдине ціле складними багаторівневими зв’язками і відносинами, і є взаємодію не менше двох осіб: одна впливає, інша реагує на вплив, тобто процес

розпочинається з однієї особи і завершується іншою, нав'язуючи при цьому "блок впливу" однієї особистості з "блоком реагування" іншої.

З позицій того, як впливати на інших людей і як протистояти їхнім діям, О. Сидоренко розглядає проблему психологічного впливу. Психологічний вплив авторка визначає як вплив на стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою психологічних засобів, з наданням їй права й часу відповідати на ці дії [12]. М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі стверджують, що вплив – це "будь-яка поведінка одного індивіда, яка вносить зміни у поведінку, відносини, відчуття тощо іншого індивіда" [9, 295].

Проаналізувавши праці О. Бодальова, Г. Ковальова, В. Куликова, О. Сидоренко та інших, в яких розкривається поняття "психологічний вплив", ми визначаємо вплив як процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її поглядів, переконань, намірів, настановлень, уявлень, оцінок, інтересів тощо в процесі взаємодії.

У контексті зазначеного підходу виникає потреба розглянути такий соціальний феномен, як "взаємодія". Незважаючи на широкий спектр досліджень (Г. Андрєєва [1], В. Крисько [5], Б. Ломов, О. Леонт'єв [7], М. Обозов, В. Панф'єров [10]), і надалі це поняття трактується неоднозначно та залишається недостатньо вивченим у взаємозв'язку з впливом. Тому при вивченні взаємозв'язку впливу із взаємодією вважаємо за доцільне розглянути взаємодію з погляду спілкування та діяльності.

У працях О. Бодальова, О. Леонт'єва [7], Б. Ломова, Б. Паригіна [11], Т. Парсонса, Л. Столяренко та ін. спілкування трактується як взаємодія, що є визначальною (родовою) характеристикою суті і змісту спілкування. Б. Паригін [11, 83] зазначає, що спілкування може виступати одночасно і як процес взаємодії людей, і як інформаційний процес, і як ставлення людини до людини, і як процес їх взаємовпливу та взаємопереживання і взаєморозуміння.

Інший відомий психолог О. Леонт'єв підкреслює, що центральним моментом визначення спілкування є не "передача інформації", а взаємодія з іншими людьми як внутрішній механізм життя колективу, де взаємодія розуміється як обмін

ідеями, інтересами тощо та формування настановлень, засвоєння суспільно-історичного досвіду [7, 106 – 123]. Він стверджував, що взаємодія опосередкована спілкуванням і завдяки спілкуванню люди можуть взаємодіяти.

Як наголошує В. Панфьоров, будь-яка діяльність неможлива без спілкування. Підтримуючи точку зору на спілкування як на процес взаємодії, він зауважує, що спілкування необхідне “для встановлення взаємодії, яка сприятиме процесу діяльності” [10, 139 – 141]. Такий висновок логічно випливає з розуміння взаємодії як реальності людських відносин, тобто будь-які форм взаємодії включені до специфічних форм спільної діяльності: люди не просто спілкуються у процесі виконання різних функцій – вони завжди взаємодіють у певній діяльності, “з приводу” неї.

Важливою складовою структури спільної діяльності й основною відмінною рисою в порівнянні з індивідуальною діяльністю О. Журавльов розглядає взаємодію між людьми [3, 27]. Під взаємодією розуміється така система дій, коли дії однієї людини або групи осіб зумовлюють певні дії інших, а дії останніх, своєю чергою, визначають дії перших.

Отже, взаємодію ми розуміємо і як обмін інформацією, цінностями, смислами, ідеями, і як систему дій, тобто комунікацію у широкому значенні цього слова, яка передбачає процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів (об'єктів) один на одного, що породжує їх діяльнісну взаємозумовленість і взаємозв'язок. Взаємодія у цьому процесі взаємовпливів є системою дій, обмін цінностями, ідеями, де активність однієї людини або групи осіб зумовлюють певні дії інших, а дії останніх, зі свого боку, визначають характер активності перших. У результаті треба очікувати взаємних змін у їхній поведінці, діяльності, настановленнях, оцінках тощо [3, 47]. Розглядаючи взаємодію у контексті комунікативних процесів, стверджуємо, що виховний вплив є його змістовою характеристикою, окремою своєрідною змістовою одиницею.

Дослідники акцентують на тому, що будь-який акт безпосереднього спілкування – це не просто вплив людини на людину (хоча і цей варіант не виключений), а саме їх взаємодія. Процес спілкування будується як система взаємопов'язаних актів (Б. Ломов).

Цікавим у контексті нашої розвідки є твердження В. Крисько, що “взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об’єктів (суб’єктів) один на одного, що породжує їх взаємозумовленість і зв’язок. Саме причинова зумовленість є визначальною особливістю взаємодії, позаяк кожна зі сторін взаємодії виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що визначає розвиток об’єктів та їх структур” [5, 162 – 163].

Як “звичний” спосіб встановлювати відносини з іншими людьми, здійснювати вплив, приймати його і протистояти йому Г. Андреева розуміє взаємодію [1, 48]. Сам собою процес взаємодії достатньо складний. Взаємодія містить індивідуальне і суспільне, об’єктивне і суб’єктивне.

Ми погоджуємося з думкою Г. Андреевої та В. Крисько про те, що “взаємодія” і “вплив” – це явища одного ряду (взаємопов’язані), але водночас різнорівневі, не відокремлювані один від одного. “Взаємодія і психологічні відносини не можуть не виявлятися поза їх реальним сприйняттям людьми, взаємо-впливом та спілкуванням між ними” [5, 162 – 163].

У змістовому аспекті психологічний вплив може бути педагогічним, виховним, управлінським, ідеологічним тощо. У ролі суб’єкта психологічного впливу виступає індивід, який може виконувати ролі організатора, виконавця (комунікатора) й дослідника свого процесу впливу. Цей суб’єкт вивчає об’єкт і ситуацію, в якій здійснюється вплив. Він також обирає стратегію, тактику й засоби впливу, враховує сигнали про успішність – неуспішність впливу, які надходять від реципієнта впливу. Комунікатор організовує протидію реципієнтові тощо. Той, на кого впливають, як активний елемент системи впливу переробляє запропоновану йому інформацію, може не погоджуватися із суб’єктом впливу, а також здійснювати контрвплив на комунікатора.

Серед розмаїття впливів (вербальні, невербальні, розвивальні, навчальні, виховні тощо) особливе значення, на нашу думку, мають ті, що цілеспрямовано використовуються дорослими з метою виховання, тобто виховні.

Виховний вплив ми визначаємо як основу виховного процесу (один з основних методів виховання). Виховання розглядається як

формування стосунків (Н. Щуркова), як цілеспрямоване керування розвитком особистості дитини, її свідомістю, почуттями і поведінкою (Л. Новикова). Метою будь-якого виховання є активна адаптація особистості до соціальних умов, спрямована на конструктивне обмеження її життєдіяльності (у тому числі психічної активності, поведінки) відповідно до вимог суспільства та формування здатності цілеспрямовано діяти, задовольняючи власні потреби та потреби суспільства (спільноти). Оскільки досягти певного типу поведінки людини в соціумі можна лише через зміну поглядів, мотивів, почуттів тощо, то виховати, стверджує Д. Майерс, означає наділити особу певною свідомістю, “специфічними переконаннями, за допомогою яких ви визначаєте, хто ви є” [8, 65], тобто Я-концепцією.

Отже, виховні дії дорослого спрямовані, по-перше, на трансформацію спонтанних (стихійних) життєвих обставин і подій у виховні ситуації, а по-друге, на спеціальну організацію так званого соціального навчання (озброєння вихованця життєво важливими знаннями норм і правил, способів і форм поведінки тощо). Виховання відбувається у процесі взаємодії, коли вихователь і вихованець є суб’єктами взаємоспрямованого процесу.

Можна узагальнити, що виховання поєднує такі два процеси: власне виховання як зовнішній щодо вихованця вплив і самовиховання як активні, поєднані зі спонтанними, зміни власної особистості вихованця під дією зовнішньої стимуляції, внутрішньої мотивації, емоційного та соціального підкріплення. Саме аналіз цих процесів дасть нам змогу психологічно підійти до розгляду проблеми виховного впливу. Погоджуючись з О. Власовою, розглядаємо виховний вплив як зовнішню умову виховання, точніше – як процес організації спільної активності вихователя й вихованців і здійснення їхніх цілеспрямованих дій, що мають на меті зміну психологічних характеристик об’єктів виховного впливу (їхньої мотивації, потреб і настановлень, цінностей та рис характеру), а також перебудову поведінки останніх з огляду на характерні для певного суспільства уявлення про соціально зрілу, пристосовану до реальних суспільних умов особистість [2, 84]. Однак без опертя на внутрішні психічні механізми особистості, які “запускаються” зовнішнім поштовхом, жоден виховний вплив не може бути

чинним. Тому проведений нами теоретичний аналіз містить характеристику внутрішніх і зовнішніх умов виховання.

У кожній сім'ї об'єктивно складається певна, не завжди усвідомлена нею власна система міжособистісної взаємодії, в якій відбувається виховний вплив, точніше – реалізується певна система впливів. Залежно від розуміння батьками мети виховання, формулювання його завдань і більш чи менш спрямованого застосування методів та прийомів виховання, визначаються особливості міжособистісної взаємодії: наприклад, того, що можна і чого не можна допускати щодо дитини у спілкуванні з нею. Ця система інтерактивних впливів може бути впорядкованою, більш чи менш статурною, в одному випадку і позбавленою організуючого начала, в іншому.

В одних батьків вимоги до дитини відповідають тому, чого очікують від неї педагоги, суспільство, в інших система домашнього виховання багато в чому суперечить принципам, які утверджені у школі. Дитина, наштовхуючись на протилежні вимоги, переживає ці суперечності, не може визначити своєї життєвої позиції, відтак розвиток її особистості деформується. Щоб цього не трапилося, батьки і педагоги при виборі виховних впливів у процесі взаємодії з дитиною повинні керуватися принципом визнання особистості дитини. Визнання особистості дитини від початку її свідомого життя важливе, однак на це у вихованні звертають дуже мало уваги. Визнання передусім передбачає право дитини бути собою, індивідуальністю, яка має свою позицію щодо тих чи інших явищ, ситуацій, проблем. Вимога визнання дитини ґрунтується на вірі у її можливості, а отже, на взаємовдосконаленні, на розумінні нескінченності пізнання людини, навіть якщо вплив спрямований на задоволення мотивів і потреб дорослих.

Висновки. Проведений нами теоретичний аналіз засвідчив, що вплив є процесом і результатом зміни індивідом поведінки іншої людини, її поглядів, переконань, намірів, настановлень, уявлень, оцінок, інтересів у процесі взаємодії з нею. Оскільки взаємодія передбачає процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів (об'єктів) один на одного, що породжує їх взаємозумовленість і зв'язок, то вплив є її змістовою одиницею, тому що у процесі здійснення впливу батьків на підлітків реалізується

одна із соціальних функцій, які виконує кожна сім'я, – функція виховання.

Серед значної кількості впливів, відповідно до мети нашого дослідження, виокремлюємо виховний вплив як такий сторонній поштовх, який спонукає внутрішньопсихічне ініціювання особистісних змін його об'єкта. Середовищем таких змін є ціннісно-орієнтаційна сфера психіки особистості.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у з'ясуванні новітніх тенденцій та закономірностей виховного впливу у взаємодії з підлітками в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Література

1. Андреева Г.М. Взаимосвязь общения и деятельности / Г. Андреева, Я. Яноушек / Общение и оптимизация совместной деятельности. – М. : МГУ, 1987. – 304 с.
2. Власова О.І. Педагогічна психологія : навч. посібник / О. Власова. – К. : Либідь, 2005. – 400 с.
3. Журавлев А.Л. Роль взаимодействия в структуре совместной деятельности / А. Журавлев // Совместная деятельность: методология, теория, практика. – М. : Наука, 1988. – 232 с.
4. Ковалев Г.А. Психология воздействия : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 “Общая психология” / Г.А. Ковалев. – М. : Изд-во НИИ ОПП АПН СССР, 1991. – 56 с.
5. Крысько В.Г. Основной вопрос социальной психологии / В. Крысько // Вестник университета. Серия Социология и управление персоналом. – Государственный университет управления. – 2000. – № 1 (2). – С. 162 – 163.
6. Куликов В.Н. Психологическое воздействие: методологические принципы исследования / В. Куликов // Теоретические и прикладные исследования психологического воздействия. – Иваново, 1982. – С. 152 – 174.
7. Леонтьев А.А. Общение как объект психологического исследования / А.А. Леонтьев // Методологические аспекты социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 105 – 126.
8. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
9. Маскон М.Х. Власть, влияние, лидер / М. Маскон, М. Альберт, Ф. Хедоури // Социальная психология : хрестоматия [учеб. пособие для студ. вузов]. – М. : Аспект Пресс, 2003. – С. 291 – 311.

10. Панферов В.А. Когнитивные эталоны и стереотипы взаимопонимания людей / В. Панферов // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С. 139 – 141.
11. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 274 с.
12. Сидоренко Е.В. Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е. Сидоренко. – СПб. : ООО Издательство “Речь”, 2003 – 256 с.
13. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
14. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – СПб. : Питер, 1999. – 272 с.

Борисенко Зоряна. Воспитательное влияние в системе родительно-подросткового взаимодействия. В статье представлены обзор и обобщение научных подходов к пониманию понятия “влияние”. Раскрыто содержание таких психологических феноменов, как “влияние”, “взаимодействие”, “воспитательное воздействие”. Проанализированы существенные характеристики межличностного взаимодействия в контексте воспитательных воздействий родителей на подростков.

Ключевые слова: родительно-подростковое взаимодействие, взаимодействие, воспитательное воздействие, деятельность, общение.

Borysenko Zoriana. Nurturing in the system of parent-adolescent interaction. This paper presents an overview and synthesis of scientific approaches to understanding the concept of *influence*. The content of such psychological phenomena as *effects*, *interaction*, *nurturing* have been revealed. Essential characteristics of interpersonal interaction in the context of parents to adolescents nurturing have been analyzed.

Key words: parent-adolescent interaction, interaction, nurturing, activities, communication.